

ДОСВІД УКРАЇНОЗНАВЧИХ СТУДІЙ В РОСІЙСЬКОМУ АНТРОПОЛОГІЧНОМУ ТОВАРИСТВІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті на підставі аналізу широкого фактичного матеріалу простежується робота Російського антропологічного товариства при С.-Петербурзькому університеті. Особлива увага членів товариства приділялася антропологічному вивченню українців.

Ключові слова: Ф.Вовк, наукова школа, Російське антропологічне товариство, антропологія.

У контексті дослідження історії антропологічного вивчення українського народу особливе місце посідає робота Російського антропологічного товариства при Санкт-Петербурзькому університеті (далі – РАТ), яке було відкрито 28 лютого 1888 р. попечителем С.-Петербурзького учбового округу. Яскравими представниками цього університетського осередку стали перший голова товариства професор геології та мінералогії Олександр Іностранцев та професор географії Едуард Петрі. (Останній у 1890 – 1897 роках видав двотомний посібник з антропології, котрий узагальнив західноєвропейський досвід науки про людину¹).

Мета діяльності товариства полягала у дослідженні переважно населення, що мешкало на території імперії, в антропологічному, тобто анатомічному, етнографічному та археологічному плані; збиранні антропологічних колекцій; поширенні антропологічних знань на території країни; налагодженні тісних наукових контактів з науковцями інших міст, забезпеченні їх бібліографією, антропометричними приладами та інструкціями. Задля досягнення поставленої мети РАТ мало право на влаштування наукових зібрань для виголошення наукових доповідей та читання освітніх курсів, споряджання дослідницьких експедицій, видавати власний науковий часопис, а також влаштовувати антропологічні виставки та з'їзди. На діяльність РАТ негативно впливав той факт, що ця установа протягом тривалого часу не мала власного приміщення, через це наукова та просвітницька робота велася досить мляво. До того ж з тієї самої причини не було можливості бажаним вільно користуватися бібліотекою РАТ.

Серед членів-засновників товариства були П.Лесгафт та Д.Менделєєв. Почесними членами товариства було обрано А.Бастіана, Р.Вірхова, Л.Манувріє, І.Ранке, Ф.Ратцеля, К.Пірсона та багатьох інших визначних вчених-антропологів та етнологів Європи та Північної Америки.

Можна без перебільшення твердити, що нове життя у діяльність товариства привніс Ф.К.Вовк², який повернувся 1905 р. з довготривалої вимушеної політичної еміграції у Франції. 1908 року члени РАТ завдяки ректорові С.-Петербурзького університету І.І.Боргману отримали змогу влаштовувати свої засідання в ректорській аудиторії, а бібліотеку перевезти до Кабінету географії та антропології фізико-математичного факультету. З 1910 р. члени товариства почали проводити свої збори в Кабінеті географії та антропології, де розміщувалася і бібліотека. Саме з цього часу настав новий діяльний період в роботі РАТ. Власне, викладання в тому самому кабінеті курсів антропології та етнографії, а особливо поєднання, починаючи з 1911 р., в особі приват-доцента університету Ф.К.Вовка функцій голови РАТ та викладача зазначених вище курсів і спричинило поживлення діяльності товариства. Це сталося завдяки заохоченню та залучанню до співпраці в РАТ молоді – студентів-слухачів курсів. Усі учні Ф.Вовка, багато хто українці за походженням, стали членами РАТ: О.Алешо³, Є.Артюхов, В.Баталін, Г.Бонч-Осмоловський, П.Єфименко, Д.Золотарьов, Л.Капіца, М.Кондрашенко, Б.Крижановський, М.Лебєдєв, Г.Манізер, А.Носов, М.Пахлов, С.Петров, І.Раковський, С.Руденко, В.Сахаров,

С.Сергель, О.Сержпутовський, П.Соколов, С.Теплоухов, В.Троїцький, Н.Устьєрецький, В.Хечинов, Л.Чикаленко⁴. Більшість з них друкувала результати власних наукових досліджень у періодичному органі РАТ – "Річнику". З огляду обраної теми нашої статті вважаємо потрібним особливу увагу в роботі РАТ акцентувати на тих роботах молодих науковців, які досліджували антропологічний склад українців.

За дорученням РАТ майже всі його члени свої літні канікули проводили в "полі", збираючи етнографічні колекції та антропологічний матеріал. Так, влітку 1911 р. РАТ відрядило О.Алешо для антропологічного дослідження чоловіків-українців Київської губернії. Він обстежив 81 особу в Уманському та 39 в Таращанському повітах (маршрут пролягав через с. Кузьмина-Гребля, містечко Ладижинці, м. Маньківка та м. Умань Уманського повіту, м. Ставище, Кошевата Таращанського повіту). До того ж, молодий дослідник зробив 34 фотознімки мешканців Київщини⁵. На підставі отриманих даних О.Алешо вказав на переважання темної пігментації волосся (25% каштанового та 74,1% темного) та очей (мішані відтінки – 35%, темні – 60%) у мешканців згаданих вище повітів і виділив три групи за поєднанням ознак пігментації: перша, найбільша, носіям якої притаманне поєднання темного волосся з темними очима (55%), друга група з темним кольором волосся та мішаним типом очей (22%), найменша група включає носіїв руського кольору волосся з мішаними очима (10%). Зріст загалом вищий за середній, наближається до високого (пересічна цифра 1681 мм); окрім того, учень Ф.Вовка виділив в Уманському повіті групу носіїв рубрикації зросту, визначеного як нижчий за середній. О.Алешо відзначав притаманну українцям обстеженого регіону брахікефалію (головний показник 83,2), мезопрозопію (ширина лиця 183,4) та мезоринію (носовий показник 71,8) при прямій формі носа. Свої наукові спостереження щодо антропологічного складу українців південної Київщини О.Алешо виклав під назвою "Антропологічні дані українців Уманського повіту Київської губернії" 20 листопада 1913 року на засіданні РАТ в присутності Ф.Вовка, який дав схвальну рецензію на доповідь⁶, а вже після смерті свого вчителя він оформив у ґрунтовну аналітичну статтю з великою кількістю порівняльних таблиць антропометричних обстежень українців сусідніх губерній (на матеріалах одночасних досліджень Л.Чикаленка, Є.Артюхова, Б.Крижановського), співставлення результатів яких було можливим тому, що всі обміри проводили за однією програмою⁷.

Влітку 1914 р. О. Алешо займався етнографічними та антропологічними студіями у Херсонському повіті Херсонської губернії, де зняв виміри з 42 осіб. Далі маршрут мав пролягти через міста Александрію, Єлисаветград, Ананьїв, Тирасполь та Одесу. Згодом О.Алешо збирався розпочати антропологічні дослідження на Поділлі. Але у зв'язку із початком Першої світової війни та загальною мобілізацією ці плани стали нездійсненними. До того ж адміністративне управління повністю перейшло до рук військових, які гальмували та всіляко перешкоджали науковій роботі. У селі залишилися лише молодь та літні, бо "людей всіх забрано, кончаючи 42 роками"⁸, а ті, що лишилися, дуже неохоче йшли на антропометричні дослідження, вважаючи, що "хочуть ще й останніх забрати". На війну була мобілізована і вся сільська інтелігенція – вчителі, лікарі, а залишились лише попи, які, на думку О.Алешо, поширювали клерикальні настрої. Робота О.Алеші ускладнювалася ще й тим, що українські села розміщувалися на далекій відстані одне від одного, через це процес антропометричних досліджень ішов повільно, окрім усього у листі до Ф.Вовка він відзначав, що у цьому регіоні посилювалися чорносотенні настрої. Попри такі перешкоди О.Алеші вдалося отримати антропометричні дані 80 осіб у Херсонському повіті.

Ще один учень Ф.Вовка – Є.Артюхов (у листах до Ф. Вовка він підписувався – Артюх) влітку 1912 р. за дорученням РАТ та на кошти імператорського Російського географічного товариства перебував у антропологічному та етнографічному науковому відрядженні у Звенигородському, Канівському, Черкаському, Чигиринському повітах Київської губернії. Під час цього польового літнього сезону, що тривав протягом червня – липня, дослідник заповнив 218 антропометричних бланків. Великі сподівання Є.Артюхов покладав на наступний експедиційний сезон 1913 р., плануючи поглибити та збільшити дослідження в Київській губ., насамперед у Васильківському, Ружинському та Сквирському повітах. У листі до Ф. Вовка він написав, що розраховував заповнити принаймні 300 заповнених антропометричних бланків, але отримав лише 152 – Є.Артюхову довелося припинити свої дослідження через нестачу коштів.

Загалом у Київській губ. Є.Артюхов провів антропометричні дослідження 479 осіб, статистичною обробкою результатів займався в Кабінеті географії та антропології фізико-математичного факультету С.-Петербурзького університету. Попередні матеріали стосовно пігментації (забарвлення) волосся та очей, а також інформацію щодо зросту українців (чоловіків) Васильківського, Сквирського (загальна кількість обміряних осіб 147 чоловік), Бердичівського та Липовецького повітів (останні два повіти досліджувалися взимку 1914 р.), отримані Є.Артюховим в результаті наукових досліджень, молодий вчений навів у таблиці з результатами власних досліджень:

Таблиця 1.

Пігментація волосся та очей українців Київської губ. (дослідження Є.Артюхова)

Повіти	Колір волосся						Колір очей					
	Світле		Русяве		Темне		Світлий		Змішаний		Темний	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Васильківський	-	-	1	87,09	2	2,9	0	0,75	8	62,36	5	26,87
Сквирський	1	1,85	4	81,48	9	6,66	6	1,11	2	59,25	6	24,62
Разом	1	0,67	25	85,03	1	4,28	6	0,88	0	61,22	1	27,89

Дослідник зазначає, що світло-кару забарвленість райдужини він відносив до темних відтінків (за шкалою, що використовується в сучасній антропології, такий відтінок потрібно відносити до мішаного типу⁹).

Вираховуючи таку антропометричну ознаку, як зріст, Є.Артюхов зафіксував у досліджуваних повітах доволі значні коливання у визначенні довжини тіла, що може свідчити про помилки у вимірах цієї соматичної ознаки. Так, ознака зросту, коливаючись у межах 1520 – 1855 мм, вираховується загалом дослідником як вища за середній. Одержані Є.Артюховим антропометричні дані зросту українців Бердичівського та Липовецького повітів несуть детальнішу інформацію відносно пігментації волосся та очей. У с. Дашові Липовецького повіту дослідник фіксує серед місцевого населення монголоїдні домішки із головним показником 90, 88 та 86¹⁰.

На підставі результатів свого дослідження Є.Артюхов на засіданні РАТ 29 березня 1914 р. оголосив доповідь "Результати антропологічних досліджень українців Київської губернії"¹¹. Доповідь Є.Артюхова була високо оцінена Ф.Вовком, а матеріали молодого дослідника були використані в роботі вчителя "Антропологічні особливості українського народу".

Влітку 1914 року Є.Артюхов почав антропометричні дослідження мешканців Катеринославської губ. – Слов'яно-сербського та Бахмутського повітів. Допомогу організаційного характеру досліднику надав знаний історик професор Дмитро Яворницький. У місцевому краєзнавчому музеї, директором якого був Д.Яворницький, Є.Артюхов виміряв 15 черепів, що зберігалися у фондах музею¹².

С. Руденко проводив разом з Ф. Вовком антропологічні виміри в Чернігівській губ., а пізніше – самостійні 1912 р. в Полтавській. Тут він дослідив чоловіче населення Полтавського, Зінківського, Кременчуцького, Золотоносського, Гадяцького та Миргородського повітів у кількості 219 осіб.¹³

Інший учень Ф. Вовка – Л.Чикаленко, син Є.Чикаленка, відомого громадського і політичного діяча та мецената науки, також брав активну участь у роботі РАТ із збирання антропометричного матеріалу українського населення, зокрема, Полтавської губ. Окрім того, Л.Чикаленко супроводжував Ф.Вовка в антропологічних експедиціях Волинською губ. та Кубанню, а разом з О.Шульгиним обстежував українців Херсонської губ. Крім того, Л.Чикаленко займався

палеоантропологічними дослідженнями в Україні. Розкопуючи курган біля с. Перешори Ананіївського повіту Херсонської губ., Л.Чикаленко відкрив поховальний комплекс із 16 кістяків. За довгими кістками він вирахував приблизний пересічний зріст похованих (1663 мм у чоловіків та 1599 мм жінок). Краніометричні дослідження проводились лише на одному черепі (головний показник 73,12) через погану збереженість серії. Л.Чикаленко відмітив також відмінності у трупопокладенні кістяків залежно від їх залягання та відповідно супроводжуючого інвентарю. Цей факт автор пояснював нашаруванням різних культур. Результатом дослідження польового матеріалу стала доповідь "Кістки та кераміка з кургану Ананіївського повіту Херсонської губ.", виголошена 20 лютого 1912 р. на засіданні РАТ¹⁴.

В.Сахаров 1909 року брав участь у розкопках Мізинської палеолітичної стоянки разом з П.Єфименком, а також в етнографічній подорожі Ф.Вовка по Волині, під час якої займався разом із своїм учителем антропометричними вимірами волинян та поліщуків. На засіданні РАТ 27 жовтня 1911 р. студент оголосив доповідь "Антропологічне дослідження українського населення Волинської губ."¹⁵.

Усі етнографічні матеріали, зібрані членами РАТ під час експедицій в українських губерніях (це, насамперед, предмети одягу, домашнього вжитку, засоби пересування), склали кістяк української колекції Етнографічного відділу Російського музею імператора Олександра III (бл. кількох тисяч одиниць зберігання) і експонуються донині (сучасний Російський етнографічний музей).

РАТ як науковий осередок був представлений на міжнародних наукових зібраннях – делегатом від РАТ разом із Ф.Вовком на VII Конгресі доісторичної антропології був С.Руденко. На засіданнях РАТ неодноразово піднімалося питання участі членів товариства в роботі Комісії з укладання етнографічних мап Росії при ІРГТ. Під керівництвом Ф.Вовка молоді науковці складали етнографічні запитальники для росіян, українців, білорусів та башкирів¹⁶, які були розіслані по губерніях. Лише по українських губерніях було розіслано 2 тис. екземплярів анкет, отримано близько 1 тис. відповідей. Розробку анкетного матеріалу взяв на себе Ф.Вовк, під його керівництвом членами товариства були складені чорнові мапи основних етнографічних ознак українського населення.

Також розглядалося питання можливості для РАТ співпрацювати з Академією Наук у роботі з дослідження племінного складу прикордонних областей Росії та створеною задля цієї мети на початку 1917 року Постійною Комісією. Такому нагальному питанню було присвячено декілька спеціальних засідань у лютому 1917 р.¹⁷. Представниками РАТ у Комісії стали Ф.Вовк, С.Руденко, Б.Крижановський¹⁸ та Д.Золотарьов.

Учні Ф.Вовка брали безпосередню участь і у підготовці періодичного видання РАТ – Річника. Попри свою назву часопис виходив нерегулярно: 1905 р. – том I, 1908 р. – том II, 1909 – том III, 1913 р. – том IV, 1915 р. – том V, 1916 р. – том VI. Інтенсивність виходу залежала від фінансових надходжень, які являли собою членські внески та приватні пожертви. На жаль, антропологічна українознавча тематика на сторінках Річника не висвітлювалася.

Таким чином, вищенаведений фактичний матеріал свідчить про активну науково-дослідну роботу по збиранню антропометричного матеріалу в межах РАТ. Впродовж 1910 – 1914 рр. члени товариства під керівництвом фундатора української антропології Ф.Вовка провели широкомасштабні дослідження українців на їх етнічних землях (в межах Російської імперії), результати яких були використані Ф.Вовком в 'рунтовній статті "Антропологічні особливості українського народу"¹⁹, що свідчить про наукову значимість та цінність польових досліджень молодих науковців, переважна більшість з яких стала в 20-х рр. XX ст. авторитетами в галузі антропології та етнології.

¹ Петри Э.Ю. Антропология. Т.I. Основы антропологии. – СПб., 1890. – 576 с.; Петри Э.Ю. Антропология. Т.II. Соматическая антропология. – СПб., 1895 – 1897. – 498 с.

² Детальніше про Ф. Вовка див.: Франко О. Федір Кіндратович Вовк (1847 – 1918) // Джерела до новітньої історії України. – Нью-Йорк. – 1997. – Т.4. – С.11 – 237; Її ж. Федір Вовк – вчений і громадський діяч. – К., 2000. – 378 с.

³ Борисенко В., Франко О. Народознавчі студії О.Г.Алеші // НТЕ. – 1990. – №4. – С.20 – 23.

- ⁴ Науковий архів Інституту археології НАН України (далі – НА ІА НАНУ). Ф.-А. Фонд Федора Кіндратовича Вовка. – Спр.В/14.
- ⁵ Руденко С. Протоколы заседаний и отчеты Русского антропологического общества при императорском С.-Петербургском университете за 1909/10 – 1911/12 гг. – СПб., 1912. – С.27.
- ⁶ НА ІА НАНУ. Ф.-А. – Спр.В/14.
- ⁷ Алешо О. Антропометричні дослідження українського населення Уманського і Таращанського повітів Київщини. – К., 1919. – 33 с.
- ⁸ НА ІА НАНУ – Ф.-А. – Спр.В/47 “л”.
- ⁹ Сегеда С. Антропология: Навч. посібник. – К., 2001. – С.103.
- ¹⁰ НА ІА НАНУ – Ф.-А. – Спр.В/246 “л”.
- ¹¹ НА ІА НАНУ – Ф.-А. – Спр.В/14.
- ¹² НА ІА НАНУ – Ф.-А. – Спр.В/247 “л”.
- ¹³ Національний архів наукових фондів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України (НАНФ ІМФЕ). Ф. 43. Кабінет антропології та етнології ім. Хв. Вовка. Спр.451. – Арк. 24.
- ¹⁴ НА ІА НАНУ – Ф.-А. – Спр.В/14.
- ¹⁵ Таран О. Волинь у народознавчих дослідженнях Федора Вовка // Етнічна історія народів Європи: Зб. наукових праць. Вип.11. – К., 2001. – С.69 – 72.
- ¹⁶ Золотарев Д. Обзор деятельности Постоянной Комиссии по составлению этнографических карт России при Императорском Русском Географическом обществе. – СПб., 1916. – С.XVI.
- ¹⁷ НА ІА НАНУ – Ф.-А. – Спр.В/14.
- ¹⁸ Рукописний архів Інституту історії матеріальної культури Російської АН (РА ІІМК РАН). – Ф.2.– Оп.3.– Спр.327.– Арк.2.
- ¹⁹ Волков Ф. Антропологические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Петроград, 1916. – Т.2. – С.427 – 454.

В статтє на базє широкого фактичного матеріала прослєживаєтєся діяльність Русского антропологического общества при С.-Петербургском университете. Особое внимание членов общества уделялось всестороннему изучению украинцев.

Ключевые слова: Ф.Вовк, научная школа, Русское антропологическое общество, антропология.

On the ground of analysis of broad factual material the Russian anthropological society's work of Saint-Petersburg University is retracing in this article. The great attention of this society's members was paid to comprehensive anthropological studies of Ukrainians.

Key words: F.Vovk, scientific school, Russian Anthropological Society, anthropology.